

Școala Națională de Studii Politice și Administrative

TEZĂ DE DOCTORAT

- Rezumat -

**Agricultura românească și fondurile europene:
Rolul capitalului social în accesarea resurselor de finanțare**

Coordonator Științific:

Prof. univ. dr. Vladimir PASTI

Doctorand:

George-Alexandru MATU

BUCUREȘTI

2021

Rezumatul lucrării prezintă principalele contribuții teoretice și empirice aduse în cadrul tezei de doctorat. Prima contribuție este una teoretică și se încadrează în vasta literatură din științele sociale privind conceptul de *capital social*. Mai exact, argumentez că, perspectiva lui Bourdieu (1986) este adesea ignorată în literatura capitalului social, inclusiv în studiile din domeniul sociologiei. Această omisiune este legată de preluarea conceptului de către organizațiile internaționale și transformarea sa într-o variabilă cheie în studiile din literatura dezvoltării, similar conceptului de capital uman. Pentru că acordă un rol central conceptelor de inegalitate, stratificare socială, sau reproducere inter-generațională, abordarea teoretică propusă de Bourdieu a fost eliminată de pe agenda politică și de cercetare promovată de organizațiile internaționale (Harriss 2001; Fine 2010). Astfel, prin teza de doctorat contribui la readucerea perspectivei lui Bourdieu în prim-planul literaturii capitalului social. Acest demers este realizat prin: detalierea paradigmei lui Bourdieu pentru studierea realității sociale (în special triada conceptuală *habitus-capital-câmp* (Bourdieu 1986; 1990; Thomson 2008; Manton 2008)); explicitarea contextelor empirice în care cadrul său de analiză este relevant; și evidențierea punctelor tari și punctelor slabe ale perspectivei lui Bourdieu (1986) comparativ cu celelalte tradiții teoretice asupra capitalului social.

Cea de-a doua contribuție vizează domeniul *sociologiei rurale* și provine din cercetarea empirică realizată, în care analizez accesul diferențiat al gospodăriilor agricole din România la resursele europene de finanțare a agriculturii. Regulile de alocare a fondurilor europene reprezintă un aranjament instituțional optim pentru a pune la încercare cadrul teoretic propus de Bourdieu, potrivit căruia, fermierii vor încerca să-și maximizeze poziția în câmpul social al agriculturii, valorificând resursele deja deținute de capital economic, cultural și social. Cercetarea este ancorată în realitățile structurale ale sectorului agricol din România, caracterizat printr-un număr foarte mare ferme de subzistență și semi-subzistență, ce lucrează suprafețe de teren extrem de fragmentate. Aceste bariere structurale ale agriculturii românești s-au conturat în timp, prin deciziile cu privire la retrocedarea terenurilor agricole din tranziția post-comunistă, prin lipsa de viziune politică pentru dezvoltarea rurală din ultimele decenii, dar și prin inadecvarea mecanismelor europene de finanțare pentru fermele de mici dimensiuni. În acest context, peste 50% din totalul de 3.4 milioane de exploatații agricole din România au fost excluse de la orice formă de finanțare europeană pentru agricultură. Există astfel premisele unui nou proces de stratificare în ruralul românesc (desigur, la scală mult mai mică decât stratificarea deja produsă de reîmproprietăririle din anii '90), fiind accentuate inegalitățile dintre gospodăriile care dețin resurse semnificative de capital economic, cultural și social și cele care nu dețin astfel de resurse.

Rezumatul se încheie cu o prezentare a modului în care teza de doctorat este structurată, fiind incluse atât o descriere generală a capitolelor cât și cuprinsul detaliat al lucrării.

I. Contribuții teoretice în literatura capitalului social

Capitalul social și capitalul uman: „variabilele lipsă” din literatura dezvoltării

Capitalul social este unul dintre cele mai răspândite concepte din științele sociale, fiind foarte des folosit nu doar în studiile din zona academică, ci și în sfera politică, a politicilor publice și a mass mediei (Farr 2004; Field 2008). Începând cu anii '80, s-au conturat în literatura de specialitate patru tradiții teoretice distincte asupra capitalului social: (1) Capitalul social în stratificarea socială: perspectiva lui Pierre Bourdieu (1986); Capitalul social în teoria alegerii raționale: (2) Perspectiva lui James Coleman (1988) și (3) Capitalul social în analiza rețelelor sociale (Lin 2001); (4) Capitalul social în tradiția culturii politice: perspectiva lui Robert Putnam (2000; 1995; Putnam, Leonardi, și Nanetti 1994).

Din punct de vedere cronologic, Bourdieu (1986) și Coleman (1988) folosesc pentru prima dată conceptul de capital social în aproximativ aceeași perioadă, dar în cadrul unor perspective teoretice diferite. Bourdieu (1986) folosește capitalul social în domeniul stratificării sociale pentru a ilustra că societățile contemporane nu sunt stratificate doar după criteriul resurselor de capital economic deținute de indivizi. Astfel, valorificarea resurselor de capital cultural și capital social reprezintă strategii mai subtile dar deosebit de eficiente pe care actorii sociali le folosesc pentru a-și îmbunătăți poziția în câmpul social, și ulterior, în procesele de reproducere inter-generațională. Abordarea teoretică propusă de Coleman provine din literatura economică și încearcă să răspundă la o serie de critici aduse teoriei alegerilor raționale. Mai exact, Coleman propune capitalul social ca un „instrument conceptual” (1988, S96) care să explice comportamentele de cooperare ale indivizilor, în situații în care, potrivit paradigmei alegerilor raționale, propriile interese ar fi maximizate printr-un comportament de non-cooperare (J. Field 2008, 23-26).

Cu toate acestea, răspândirea capitalului social în literatura academică și în sfera politicilor publice se datorează în special perspectivei teoretice dezvoltată de Putnam (2000, 1995, Putnam et al. 1994), o perspectivă ce ignoră teoria propusă de Bourdieu și extinde în mod nejustificat definiția capitalului social oferită de Coleman, de la un nivel individual la un nivel colectiv de analiză (Adam și Roncevic 2003, 161–62; Portes 2000, 3). În studiul privind diferențele de performanță instituțională la nivelul regiunilor administrative ale Italiei, Putnam și colegii săi evidențiază faptul că instituțiile din nordul Italiei sunt mult mai performante

comparativ cu cele din sudul Italiei. Principala explicație propusă vizează diferențele inter-regionale, acumulate istoric, în ceea ce privește nivelurile de capital social, definit ca „norme de reciprocitate și rețele de implicare civică” (Putnam, Leonardi, și Nanetti 1994, 167). Atribuind diferențele de dezvoltare dintre nordul și sudul Italiei diferențelor de capital social și nu unor factori structurali, studiul lui Putnam (et al. 1994) produce o serie de implicații avantajoase pentru decidenții politici și organizațiile ce finanțează proiecte de dezvoltare. Astfel, responsabilitatea pentru succesul sau eșecul proiectelor de dezvoltare și reducerea inegalităților este mutată dinspre actorii guvernamentali către comunitățile locale și contextul particular al vieții asociative în care sunt implementate proiectele. Prin urmare, guvernele nu ar trebui să dezvolte mecanisme de redistribuire pentru sprijinirea comunităților sărace, ci doar să permită acestor comunități să își atingă singure obiectivele prin participarea cât mai largă în asociații voluntare (Harriss 2001, 6–8).

Nu e astfel de mirare că, această perspectivă asupra capitalului social a fost preluată și extinsă de către autorii din literatura dezvoltării și de organizațiile internaționale din domeniu, în special prin studiile finanțate de Banca Mondială (Harriss 2001; Fine 2010; Grigoraș 2014). Dincolo de simpla includere a conceptului și a operaționalizărilor sale în modelele empirice anterioare, capitalul social a fost considerat într-o manieră glorificată *variabila lipsă* (Grootaert 1998) din modelele teoretice privind cauzele succesului sau eșecului programelor de dezvoltare (Harriss 2001, 2). În acest context, este ușor de înțeles de ce chiar aceiași autori din cadrul Băncii Mondiale și-au exprimat ulterior îngrijorarea cu privire la transformarea capitalului social într-un concept mult prea cuprinzător, ce ar include tot ce nu poate fi inclus în capitalul natural, fizic sau uman (Grootaert și Van Bastelaer 2002a, 5) și ar explica orice nu poate fi explicat de celelalte variabile incluse în modelele folosite.

Expansiunea conceptului de capital social poate fi înțeleasă și mai bine printr-o comparație cu istoricul capitalului uman, un concept la fel de răspândit în literatura economică și literatura dezvoltării. În ciuda contribuțiilor aduse de mai mulți autori, Theodore Schultz (1959; 1961; 1962) și Gary Becker (1962) sunt adesea considerați principalii promotori ai „revoluției” capitalului uman (Becker 1993; Tan 2014). Capitalul uman a intrat în limbajul curent al economiștilor în anii '60, tot ca o *variabilă lipsă*, pentru a explica diferențele de dezvoltare dintre țări sau regiuni, ce nu mai puteau fi explicate prin factorii economici clasici (capitalul natural, capitalul fizic, munca). Încă de la început, capitalul uman a fost folosit atât în micro-economie, pentru a explica deciziile indivizilor de a continua studiile cu scopul obținerii unor câștiguri salariale mai mari (Becker 1962; 1993; Mincer 1970; 1974; Psacharopoulos 1993; Psacharopoulos și Patrinos 2004; 2018), cât și în macro-economie

(Lucas 1988; Barro 1991; Temple 1999; 2000; Hanushek 2013), diferențele de creștere economică ale țărilor fiind explicate prin diferențe la nivelul „stocului” de resurse umane existente (Sobel 1978; Savvides și Stengos 2009, 4–5).

Puternic ancorată în paradigma economiei neoclasice, teoria capitalului uman pleacă de la asumția că deciziile indivizilor de a investi în educație au în spate un calcul rațional, între costurile actuale ale urmării unui program de studiu și beneficiile viitoare, rezultate prin câștiguri salariale mai mari (Tan 2014, Becker 1993). Ideea de investiție rezultă tocmai din faptul că acțiunile din prezent ale indivizilor sunt motivate de o serie de beneficii așteptate în viitor (Blaug 1992). Deși datele micro-economice de la începutul anilor '60 tindeau să confirme această asumție, calculele privind randamentul ridicat al investițiilor în educație nu au mai fost valide în momentul în care a existat o „inflație” de absolvenți de studii superioare. Astfel, randamentul investiției în educație a început să scadă considerabil chiar și pentru absolvenții care reușeau să se angajeze. Așadar, participarea indivizilor la educație reflectă mai degrabă aspirațiile la nivel de societate cu privire la mobilitatea socială ascendentă, prestigiu, egalitatea veniturilor etc., decât un calcul rațional al acestora cu privire la câștigurile așteptate în viitor (Sobel 1978, 294-296).

În studiile de macro-economie, literatura capitalului uman a fost revigorată de articolul lui Barro (1991). Dacă studiile anterioare aveau ca limită lipsa unor indicatori comparabili între țări, Barro își propune să explice diferențele de creștere economică dintre state folosind un set de date pentru 98 de țări (atât țări dezvoltate cât și țări în curs de dezvoltare), în care capitalul uman este măsurat prin ratele de cuprindere școlară la nivel național. Datele analizate de Barro (1991) indică o corelație puternic pozitivă între creșterea economică a statelor (PIB pe cap de locuitor) în perioada 1960-1985 și nivelul de capital uman disponibil inițial (în 1960). Un rezultat relevant pentru actorii guvernamentali și organizațiile internaționale a fost acela că, pentru perioada analizată, statele în curs de dezvoltare au recuperat din decalajul față de statele dezvoltate, doar dacă au avut un stoc ridicat de capital uman (Ibid.). În ciuda acestor rezultate promițătoare, analizele mai detaliate au început să indice un impact mult mai scăzut al capitalului uman asupra creșterii economice (Pritchett 2001; Hanushek 2013). De altfel, chiar și în articolul inițial al lui Barro (1991), datele arată că relația dintre capitalul uman și creșterea PIB-ului pe cap de locuitor nu se susține pentru statele din Africa sub-sahariană și America Latină.

Așadar, în anii '90, literatura dezvoltării începe să se îndoiască de puterea explicativă a capitalului uman și introduce capitalul social ca noua variabilă cheie din modelele explicative privind dezvoltarea economică (Grootaert 1998; Woolcock 1998). În acest context, teoria

capitalului social nu este o teorie rivală capitalului uman, ci doar una complementară. De altfel, majoritatea studiilor empirice din literatura capitalului social, utilizează variabile privind nivelul de educație al indivizilor (capitalul uman) ca variabile explicative alternative, sau ca variabile de control. Astfel, ideea principală a studiilor ce utilizează capitalul social este aceea că, diferențele de dezvoltare dintre țări sau regiuni pot fi explicate mai bine dacă, pe lângă stocurile diferite de capital uman, sunt luate în calcul și stocurile diferite de capital social (înțeles ca norme, încredere în instituții, valori etc.).

Se pot observa o serie de **asemănări** în ceea ce privește modul în care cele două concepte s-au extins în literatura de specialitate. În primul rând, atât capitalul uman cât și capitalul social au apărut ca un factor explicativ nou, ce nu a fost luat în calcul până la momentul respectiv. Astfel, numeroși autori au văzut în cele două concepte oportunități de a rezolva puzzle-uri empirice și teoretice rămase până atunci nerezolvate, ambele concepte având o creștere spectaculoasă a folosirii lor în literatura de specialitate. În al doilea rând, atât capitalul uman, cât și capitalul social au fost preluate și aplicate rapid la nivelul politicilor publice, în special prin utilizarea lor de către organizațiile internaționale, precum Banca Mondială și OECD. Acest lucru s-a întâmplat tocmai pentru că cele două concepte oferă soluții practice la tipurile de problemele de dezvoltare pe care aceste organizații le adresează. Mai mult decât atât, soluțiile propuse rezonază cu discursul neoliberal promovat de aceste organizații (Harriss 2001; Fine 2010), potrivit căruia, responsabilitatea pentru atingerea obiectivelor de dezvoltare ale statelor era adesea plasată la nivelul indivizilor și a comunităților din fiecare țară. În al treilea rând, există o confuzie creată de utilizarea celor două concepte la nivelurile micro și macro de analiză. În trecerea de la un nivel de analiză la celălalt, există o tendință de a ignora o serie de asumții teoretice și metodologice importante, sau de a generaliza rezultatele obținute dincolo de dovezile empirice. Problema nivelurilor diferite de analiză este ilustrată poate cel mai bine de saltul conceptual pe care Putnam (et al. 1994, 1995, 2000) îl face atunci când preia conceptul de capital social de la Coleman (1988). Aspecte pe care Coleman le propunea a fi contextualizate și măsurate la nivelul unor comunități mici (de exemplu, nivelul de încredere inter-personală și normele de reciprocitate existente), sunt transformate de Putnam în caracteristici ce pot descrie regiuni sau țări întregi.

Utilizarea capitalului uman și social la nivelul organizațiilor internaționale a însemnat și o răspândire rapidă a celor două concepte în contexte geografice foarte diferite. În ciuda resurselor semnificative investite de aceste organizații pentru a testa impactul pe care noile forme de capital îl au asupra dezvoltării economice a statelor și regiunilor (Sobel 1978, Fine 2010), cele două concepte s-au confruntat cu serioase probleme de definire și operaționalizare.

În plus, promovarea capitalului uman și capitalului social pe post de concepte revoluționare a atras și mai multe dezbateri cu privire la consistența teoretică și metodologică a acestora. Acest lucru este și mai evident pentru capitalul social, întrucât originile multidisciplinare ale conceptului (sociologie, economie, științe politice) au făcut ca și criticile să provină din mai multe discipline academice.

Pe lângă limitele metodologice specifice oricărui program de cercetare, criticile aduse capitalului social vizează instrumentalizarea conceptului de către organizațiile internaționale (în special Banca Mondială), pentru a sprijini modelul de dezvoltare economică promovat de sistemul capitalist global (Harriss 2001; Fine 2010). Astfel, prin stabilirea unei agende de cercetare specifice și prin influențarea discursului politic, organizațiile internaționale din domeniul dezvoltării reușesc să minimizeze anumite probleme structurale ale capitalismului (accentuarea inegalităților dintre state și dintre indivizi, relații economice sau de muncă exploatare față de Sudul global, eșecul programelor de dezvoltare comunitară în a produce efecte pe termen lung etc.) și să propună ca explicații alternative pentru toate aceste probleme, diferențele regionale sau naționale privind stocurile de capital uman și capital social disponibile. De altfel, organizațiile internaționale și proprii experți contribuie sistematic la menținerea *status quo*-ului. De exemplu, deși Organizația Națiunilor Unite afirmă într-un raport din 2015 că sărăcia și foametea la nivel mondial au fost reduse în ultimele decenii la cele mai mici valori din istoria omenirii, analize mai detaliate (Hickel 2016) arată că aceste rezultate pozitive reprezintă doar o trunchiere a realității. Reducerea sărăciei la nivel mondial este obținută prin includerea nejustificată a Chinei în analiză, întrucât nu a beneficiat de sprijinul organizațiilor internaționale (excluderea Chinei arată că numărul de persoane care trăiesc în sărăcie a rămas neschimbat), în timp ce reducerea foametei este obținută printr-un artificiu metodologic, în care numărul zilnic de calorii necesare pentru un individ este raportat la persoanele sedentare și nu la persoanele active, ce depun o muncă fizică intensivă, cum este de obicei cazul persoanelor aflate la limita sărăciei. Așadar, prin prezentarea unor rezultate pozitive chiar și atunci când acestea nu există, organizațiile internaționale încurajează elitele economice și guvernamentale să promoveze aceleași politici economice pentru reducerea sărăciei la nivel global, fără să ia în calcul măsuri alternative, cum ar fi consolidarea mecanismelor de redistribuire sau renunțarea la programele de ajustare structurală promovate de Fondul Monetar Internațional și Banca Mondială (Hickel 2016, 13–14).

Perspectiva lui Bourdieu în literatura capitalului social

Având în vedere implicațiile ideologice legate de instrumentalizarea capitalului social de către organizațiile internaționale, este ușor de înțeles de ce perspectiva lui Bourdieu (1986) asupra capitalului social, prin care sunt aduse în prim-plan conceptele de inegalitate, stratificare socială sau reproducere inter-generațională, a fost cel mai adesea ignorată în *mainstream*-ul literaturii de specialitate din domeniu (Harriss 2001; Fine 2010). Totodată, o practică frecventă în studiile ce utilizează capitalul social este ca fiecare autor să se poziționeze exclusiv într-o anumită tradiție teoretică, în funcție de contextul empiric studiat și propriul background academic (Castiglione 2008, 9; Adam și Roncevic 2003, 158), ceea ce face practic imposibilă o unificare a diferitelor abordări asupra capitalului social.

În acest context, principala contribuție teoretică a tezei este reprezentată de **evidențierea relevanței perspectivei lui Bourdieu în literatura capitalului social**. Acest obiectiv este atins prin următoarele trei elemente. În primul rând, aduc o serie de clarificări cadrului mai larg de analiză folosit de Bourdieu, bazat pe triada conceptuală *habitus-capital-câmp* (Bourdieu 1986; 1990; Thomson 2008; Manton 2008). În al doilea rând, explicitez caracteristicile aranjamentelor instituționale în care perspectiva lui Bourdieu asupra capitalului social ar putea fi mai utilă în comparație cu celelalte tradiții teoretice. Totodată, evidențiez o serie de contexte empirice, inclusiv contextul propriei cercetări, în care programul său de cercetare se dovedește a fi unul „progresiv” (criteriul folosit de Lakatos (1976) pentru a evalua stadiul programelor de cercetare științifică). În al treilea rând, ilustrez anumite dimensiuni de analiză care ar putea fi împrumutate între tradițiile teoretice ale capitalului social, în speranța încurajării dialogului între diferitele programe de cercetare care utilizează acest concept.

De-a lungul timpului, **criticile** aduse perspectivei lui Bourdieu nu au vizat neapărat teoria sa cu privire la formele de capital și modul de conceptualizare a capitalului social (1986), ci cadrul său general de analiză, ce include conceptele de *habitus* și *câmp social*. O primă critică se referă la faptul că, deși reușește să explice destul de bine procesele de reproducere inter-generațională de la nivelul unei societăți, abordarea sa încetează să fie relevantă în momentul în care este analizat un context caracterizat de schimbări sociale semnificative. Cu alte cuvinte, prin rolul central pe care Bourdieu îl acordă conceptului de *habitus* (practicile indivizilor fiind strâns legate de experiențele lor anterioare), ***cadrul său de analiză ar fi unul static și determinist*** (Yang 2014; Jenkins 1982). În lucrările sale mai recente (Bourdieu 2000, 159–63; Bourdieu și Wacquant 1994, 130–31), autorul francez menționează că această critică provine dintr-o neînțelegere a conceptului de *habitus*, în special de către adepții paradigmei alegerii

raționale. Habitusul reprezintă soluția propusă de Bourdieu pentru dezbateră mai amplă dintre rolul structurilor și rolul indivizilor în generarea practicilor sociale (*structure vs. agency*). Bourdieu (1990, 53-57) respinge modelul alegerii raționale promovat de economiști și propune, în schimb, conceptul de *habitus* pentru a explica modul în care sunt generate comportamentele umane. Habitusul include un set de dispoziții și principii generatoare de practici, care sunt la rândul lor dependente de experiențele sau practicile anterioare ale indivizilor și de resursele de capital pe care aceștia le dețin. În acest sens, structurile sociale nu determină în totalitate comportamentele indivizilor, ci doar delimitează un set de practici posibile într-un anumit moment. Astfel, habitusul indivizilor se transformă, în timp, prin acumularea de noi experiențe (de exemplu, prin ocuparea de noi poziții sau roluri sociale), dar aceste transformări nu sunt unele radicale, întrucât ele depind de experiențele anterioare (Bourdieu 2000, 160-61). În general, Bourdieu consideră că există o suprapunere destul de mare între habitusul actorilor și regulile care operează într-un anumit câmp social, dar cu toate acestea, autorul francez nu vede societățile într-o manieră statică. Prin introducerea conceptului de *histerezis*, Bourdieu descrie situațiile în care, deși condițiile dintr-un anumit câmp social s-au schimbat semnificativ, indivizii întârzie să își adapteze practicile la noul context social, tocmai ca urmare a unei inerții impuse de habitus (Bourdieu și Wacquant 1994, 130). Prin aceste clarificări aduse conceptului de habitus, rezultă destul de clar că perspectiva lui Bourdieu este relevantă și pentru studierea proceselor de schimbare socială. Conceptul de *histerezis* explică întârzierea habitusului de a se adapta la schimbările apărute în câmpurile sociale, dar poate mai important, surprinde faptul că *habitusul* indivizilor nu este static, ci reacționează și se adaptează treptat la noile contexte sociale.

O a doua critică este mai degrabă implicită și vizează faptul ***că perspectiva lui Bourdieu nu restrânge în niciun fel tipurile de fenomene și contexte sociale pe care își propune să le analizeze și să le explice.*** Prin abordarea originală pe care o propune, Bourdieu încearcă să rezolve o serie de dihotomii prezente în studiile din sociologie și științele sociale: *structură vs. agenție, obiectivitate vs. subiectivitate, analize la nivel macro vs. analize la nivel micro, teoretizare vs. date empirice, metode cantitative vs. metode calitative* etc. Bourdieu consideră că toate aceste distincții reprezintă, de fapt, false dihotomii și propune o metodă sociologică prin care ele sunt înglobate și adresate în practica de cercetare (Ibid., 1-59). În ceea ce privește încadrarea paradigmatică, perspectiva lui Bourdieu se apropie cel mai mult de paradigma structuralistă și cea etnometodologică (Bourdieu și Wacquant 1994, 7-14). Pentru înțelegerea lumii sociale, Bourdieu consideră în primul rând necesară descrierea „obiectivă” a structurilor sociale, adică a modului în care resursele (formele de capital) sunt distribuite și a regulilor care

ghidează această distribuire. În al doilea rând, similar abordărilor constructiviste, metoda sociologică propusă de Bourdieu presupune explicarea relațiilor din spatele structurilor sociale, reprezentările mentale și semnificațiile subiective pe care indivizii le atribuie acestora, sau în alte cuvinte, explicarea regulilor nescrise ale „jocului”. Această relație de determinare între structurile „obiective” și structurile mentale este cea care explică și de ce structurile sociale sunt relativ stabile în timp și se reproduc inter-generațional, întrucât reporturile de putere, relațiile de dominare dintre grupurile sociale sunt generate și exprimate prin intermediul structurilor mentale. În cazul societăților moderne, cel mai bun exemplu al acestui proces este reprezentat de sistemul de educație, prin transmiterea și reproducerea resurselor de capital cultural specifice claselor sociale privilegiate (Ibid.). În acest context, triada conceptuală *habitus-capital-câmp* (Bourdieu 1986; 1990; Thomson 2008; Manton 2008) reprezintă elementul central al sociologiei lui Bourdieu. Cele trei concepte nu sunt folosite doar pentru a descrie sau explica un anumit fenomen studiat, ci reprezintă uneltele pe care Bourdieu le utilizează pentru a înțelege relațiile de determinare dintre structurile sociale și reprezentările mentale, indiferent de contextul social supus cercetării. Rezultă astfel că, absența delimitărilor cu privire la contextele și fenomenele studiate pe care perspectiva lui Bourdieu le poate explica provine de cele mai multe ori dintr-o citire superficială a lui Bourdieu, ignorând caracterul paradigmatic al abordării propuse de autorul francez.

În comparație cu celelalte tradiții teoretice ale capitalului social, perspectiva lui Bourdieu devine deosebit de relevantă atunci când fenomenele studiate sunt descrise de următoarele două caracteristici ale aranjamentelor instituționale. În primul rând, abordarea lui Bourdieu poate fi folosită atunci când fenomenul studiat implică o **competiție pentru resurse între actori individuali**. Astfel, perspectiva sa este mai puțin utilă pentru explicarea comportamentelor de acțiune colectivă, de gestionare a bunurilor comune sau de cooperare pentru implementarea unor inițiative de dezvoltare comunitară. Această competiție implică și un acces inegal al actorilor individuali la resurse, atât prin distribuția inechitabilă a resurselor puse în discuție chiar prin fenomenul studiat, cât și prin acumularea anterioară de capital și transmiterea inter-generațională a acestuia. În al doilea rând, perspectiva lui Bourdieu asupra capitalului social se dovedește a fi extrem de fructuoasă în **contexte care analizează schimbări importante la nivelul câmpului social**, în sensul apariției de noi oportunități sau de noi reguli ale aranjamentelor instituționale. Atunci când au loc schimbări sociale semnificative, nu mai asistăm la o conversie discretă a resurselor de capital cultural în capital economic (cum este cazul reproducerii inter-generaționale prin intermediul sistemului educațional (Bourdieu 1984; Bourdieu și Passeron 1990)), ci la o competiție directă între actorii

individuali pentru a-și îmbunătăți sau conserva poziția dintr-un anumit câmp social. Astfel, indivizii își vor utiliza toate resursele de care dispun: capital economic, cultural și social. Într-un astfel de context, rolul diferitelor resurse de capital (inclusiv al resurselor de capital social) devine mult mai vizibil în multiplele strategii de mobilitate socială adoptate de către indivizi. În limbajul lui Bourdieu, schimbările importante de la nivelul contextelor sociale coincid cu apariția fenomenului de *histerezis*, o situație în care practicile indivizilor întârzie să se adapteze la noul context social, tocmai ca urmare a influenței habitusului (Bourdieu și Wacquant 1994, 130). Într-un limbaj mai apropiat de economie și știința politică, de exemplu, limbajul noului instituționalism din sociologie (Nee 2001), schimbările de la nivelul contextelor sociale coincid cu apariția unor **aranjamente instituționale noi, sau aranjamente instituționale slabe, caracterizate prin faptul că regulile nu sunt cunoscute încă de toți indivizii, sau este dificilă sancționarea nerespectării acestor reguli.**

În cadrul tezei, am argumentat că fondurile europene pentru agricultură (în special prin finanțările oferite de AFIR sub forma unor proiecte de investiții) reprezintă un aranjament instituțional nou pentru sectorul agricol și ruralul românesc, în care gospodăriile agricole individuale au fost plasate într-o competiție pentru accesarea noilor oportunități de finanțare. În ciuda rezistenței inițiale impuse de habitus, manifestată prin reticența anumitor fermieri de a aplica pentru aceste fonduri, gospodăriile au început să utilizeze diferite strategii pentru a-și îmbunătăți poziția în câmpul social al agriculturii. Desigur, resursele de capital economic (terenuri, utilaje, resursele de muncă din gospodărie etc.) și capital cultural (experiența anterioară de muncă în agricultură) sunt foarte importante în procesul de accesare a finanțărilor europene. Însă complexitatea noului aranjament instituțional a impus și necesitatea folosirii unor resurse de capital social: recomandări de încredere privind firma de consultanță care se poate ocupa de scrierea proiectului și informații despre experiențele altor gospodării similare cu privire la implementarea proiectelor de investiții.

De asemenea, am arătat cum perspectiva lui Bourdieu asupra capitalului social a fost folosită cu succes și **în alte contexte empirice**. De exemplu, tot în domeniul agriculturii, cadrul de analiză propus de Bourdieu a fost utilizat pentru a explica traiectoriile profesionale pe care le-au avut foștii manageri ai cooperativele agricole din Ungaria, în primii ani ai tranziției postsocialiste (Lampland 2003). Comparativ cu alți fermieri din mediul rural, directorii de cooperative au reușit într-o mai mare măsură să înființeze exploatații agricole de succes, beneficiind de importante resurse de capital cultural și capital social, care au putut fi valorificate în noul context al tranziției postsocialiste. La nivel macro, teoria lui Bourdieu cu privire la formele de capital a fost inclusă în analiza procesului de formare a clasei capitaliștilor

autohtoni în statele din Europa Centrală și de Est, în primii ani ai tranziției post-comuniste (Eyal, Szelenyi, și Townsley 2000; Stoica 2004). Trajectoriile diferite ale elitelor comuniste din Europa Centrală (Ungaria, Cehia, Polonia) și Europa de Est (Rusia, România, Bulgaria, Belarus) (Eyal et al. 2000, 166) arată că, dincolo de strategiile abordate de actorii individuali în competiția lor pentru resurse, foarte importante sunt și noile reguli de la nivelul aranjamentelor instituționale. În acest caz, determinante au fost contextul economic european/global și deciziile politice naționale cu privire la tranziția către economia de piață. Sau, folosind limbajul lui Bourdieu, ascensiunea indivizilor la nivelul pozițiilor dintr-un câmp social nu depinde doar de modul în care aceștia convertesc și utilizează diferitele forme de capital pe care le dețin, ci depinde și de regulile de la nivelul câmpului social, și în special de regulile de la nivelul câmpului social al puterii. Capitalul social este foarte des utilizat și în literatura din domeniul migrației, în două direcții principale de cercetare: explicarea deciziei actorilor individuali de a migra folosind rețelele de migrație transnațională (Massey et al. 1993; Filiz Garip 2008; Haug 2008); și integrarea migranților în societățile de destinație (Erel 2010; Ryan et al. 2008). În ceea ce privește decizia de a migra, abordările din zona teoriei alegerii raționale (Haug 2008) ar putea fi foarte ușor înlocuite de cadrul de analiză a lui Bourdieu, ce utilizează triada *habitus-capital-câmp* (Bourdieu 1986; 1990; Thomson 2008; Manton 2008). În această perspectivă, experiențele și practicile anterioare ale indivizilor (*habitus*), oportunitățile existente în țara de origine și țara de destinație (câmpul social), dar și resursele de capital uman și social deținute (de exemplu, cunoașterea limbii, competențe profesionale, informații sigure despre oportunitățile de angajare) vor contribui împreună la structurarea deciziei de migrație. În ceea ce privește integrarea migranților în țara de destinație, a fost semnalat faptul că autoritățile tratează de multe ori comunitățile de migranți ca niște comunități omogene, care își vor dezvolta un capital social specific, și își vor rezolva astfel majoritatea nevoilor de integrare (Erel 2010). Însă o analiză mai amănunțită, folosind abordarea lui Bourdieu, arată că, inclusiv la nivelul migranților ce provin din aceeași țară de origine are loc un proces de diferențiere, în baza unor criterii precum etnia sau mediul de proveniență (Ibid.).

Toate aceste exemple ilustrează eleganța modelelor explicative produse de paradigma lui Bourdieu în contexte empirice ce studiază aranjamente instituționale noi, caracterizate de o competiție (explicită sau implicită) a indivizilor pentru resurse.

Tradițiile teoretice ale capitalului social aparțin unor programe de cercetare care nu comunică aproape deloc între ele. În plus, backgroundurile academice și experiențele de cercetare diferite îi fac pe autorii din științele sociale să prefere din start o anumită abordare teoretică asupra capitalului social în defavoarea alteia. Tocmai de aceea, formularea unei

abordări unificatoare la nivelul literaturii capitalului social este în momentul de față imposibilă. Cu toate acestea, o problemă relevantă rămâne inițierea unui dialog inter-paradigmatic, având ca scop identificarea dimensiunilor de analiză care ar putea fi împrumutate între diferitele programe de cercetare. Principala limită a perspectivei lui Bourdieu este reprezentată de dificultatea explicării fenomenelor de acțiune colectivă, în special în situații de gestionare a bunurilor comune. Fiind focusată pe descrierea și înțelegerea unor fenomene precum stratificarea socială, accesul inegal al indivizilor la resurse, sau reproducerea inter-generațională, teoria formelor de capital a lui Bourdieu (1986) este mai puțin utilă pentru explicarea comportamentelor de cooperare între indivizi la nivelul unor comunități restrânse, similare celor studiate de Ostrom (2007). Asumând că actorii individuali se află într-o competiție constantă pentru a-și îmbunătăți poziția în câmpul social, perspectiva lui Bourdieu eșuează să ofere o explicație satisfăcătoare despre cum apar și cum continuă să funcționeze anumite instituții de gestionare a bunurilor comune. Tocmai de aceea, înțelegerea regulilor de operare ale acestor aranjamente instituționale reprezintă principala direcție în care perspectiva lui Bourdieu asupra capitalului social ar putea fi completată în viitor.

În ceea ce privește celelalte abordări asupra capitalului social (tradițiile teoretice lansate de Coleman (1988), Putnam (1995; 2000) și Lin (2001)), principala lor limită este reprezentată de faptul că ignoră sau subestimează problema accesului inegal al indivizilor la resurse. În cazul perspectivei lui Putnam (et al. 1994) și promovării sale ulterioare în literatura dezvoltării de către Banca Mondială (Grootaert și Van Bastelaer 2002b), capitalul social este considerat o resursă colectivă, care poate să explice de ce inițiativele de dezvoltare locală sunt implementate cu succes în anumite contexte sociale, în timp ce în altele eșuează. Astfel, această abordare asumă că stocurile ridicate de capital social ale localităților sau regiunilor produc o serie de efecte pozitive, de care se bucură în egală măsură toți membrii unei comunități. Însă mai mulți autori au tras un semnal de alarmă cu privire la faptul că membrii comunităților nu vor beneficia în egală măsură de rezultatele inițiativelor locale, fiind frecvente situațiile în care are loc acapararea resurselor de către elitele locale (Platteau 2004; Dasgupta și Beard 2007). Elitele reușesc să influențeze procesele de dezvoltare locală și să obțină o serie de beneficii personale prin faptul că dețin poziții asimetrice de putere comparativ cu ceilalți membri ai comunității: beneficiază de stocuri mai mari de capital economic (resurse financiare), capital cultural (alfabetizare, cunoștințe despre implementarea proiectelor și inițiativelor de dezvoltare locală) și capital social (relații de reciprocitate construite în contexte profesionale sau bazate pe legături de rudenie). Aceeași critică se aplică și în cazul abordării de tip alegere rațională asupra capitalului social (Coleman 1988) și aplicării sale specifice în problemele de acțiune

colectivă și gestionarea bunurilor comune (Ostrom 2007; Ahn și Ostrom 2008). Deși Coleman (1988, S105-S108) încearcă să limiteze încă de la început capitalul social la nivelul unor rețele sociale închise (de exemplu, comunități restrânse, unde există relații între toți membri săi), perspectiva sa tratează capitalul social ca un bun public, aducând efecte pozitive pentru toți membrii unei comunități (Ibid., S116-S118). Chiar dacă această abordare pune uneori în discuție probleme ce țin de inegalitățile dintre actori, acestea se referă mai mult la elementele ce fac dificilă cooperarea inițială dintre indivizi pentru soluționarea problemelor de acțiune colectivă: fenomenul *free-riding* sau lipsa de omogenitate a indivizilor dintr-o comunitate în ceea ce privește bunurile deținute (Ostrom 2005). Așadar, nici această perspectivă nu analizează modul în care aranjamentele instituționale pot produce inegalități pe termen lung în ceea ce privește accesul indivizilor la resurse, existând și aici riscul ca elitele locale să obțină beneficii mai mari. Dacă pentru Bourdieu, relațiile asimetrice de putere dintre indivizi sunt prezente în toate câmpurile sociale, celelalte abordări asupra capitalului social evită să adreseze problematica inegalităților socio-economice dintre indivizi. Tocmai de aceea, modul în care resursele sunt distribuite în prezent la nivelul aranjamentelor instituționale analizate, reprezintă o completare necesară pentru aceste programe de cercetare. Pe termen lung, studiile din aceste tradiții teoretice ar putea urmări nu doar succesul sau eșecul inițiativelor de dezvoltare locală, respectiv gestionarea bunurilor comune, ci și inegalitățile structurale care pot fi create prin noile aranjamente instituționale.

Din aspectele prezentate până acum reiese destul de clar că aportul tezei de doctorat în literatura capitalului social nu provine din argumentarea superiorității perspectivei lui Bourdieu față de celelalte tradiții teoretice. În schimb, principalele contribuții teoretice sunt reprezentate de explicitarea caracteristicilor aranjamentelor instituționale în care perspectiva lui Bourdieu asupra capitalului social este utilă și ilustrarea modului în care teoria formelor de capital (Bourdieu 1986) este folosită alături de conceptele de *habitus* și *câmp* pentru o înțelegere aprofundată a fenomenelor sociale. Totodată, am arătat că perspectiva lui Bourdieu a fost ignorată în mod nejustificat în literatura capitalului social, chiar și de către sociologi, tocmai pentru că nu se suprapunea cu agenda de cercetare promovată de organizațiile internaționale din domeniul dezvoltării. Așadar, argumentez în favoarea unei perspective de reconciliere, potrivit căreia, folosirea uneia dintre cele patru tradiții teoretice ale capitalului social ar trebui să depindă doar de caracteristicile aranjamentului instituțional studiat. Utilizarea dogmatică a conceptului de capital social în cadrul unei anumite paradigme, indiferent de natura fenomenului studiat, ar trebui să fie înlocuită de o decizie informată cu privire la cea mai relevantă perspectivă teoretică pentru fiecare context empiric în parte.

II. Agricultură românească și accesarea fondurilor europene

Opțiunea de a utiliza conceptul de capital social și ulterior, de a folosi perspectiva lui Bourdieu (1986) asupra capitalului social s-a conturat treptat pe parcursul cercetării doctorale. După o trecere sistematică în revistă a diferitelor tradiții teoretice privind capitalul social, în cadrul lucrării de doctorat am argumentat că perspectiva lui Bourdieu este cea mai relevantă pentru fenomenul studiat, și anume, **accesul diferențiat al gospodăriilor din ruralul românesc la resursele europene de finanțare a agriculturii**. Această decizie a fost luată după o analiză detaliată a regulilor formale de accesare a fondurilor europene pentru agricultură și evidențierea caracteristicilor acestui nou aranjament instituțional. Din start, criteriile de eligibilitate sugerează o competiție între gospodării pentru obținerea fondurilor europene, fiind excluse de la finanțare aproximativ 54% din totalul gospodăriilor agricole în cazul subvențiilor oferite de APIA¹, respectiv 85% dintre gospodării în cazul sumelor acordate pentru proiecte de investiții în agricultură de către AFIR². Mai mult decât atât, aproape toate măsurile de finanțare nu încurajează în niciun fel cooperarea dintre agricultori, fiind promovată transformarea peste noapte a gospodăriilor țărănești în microîntreprinderi agricole. De asemenea, complexitatea procesului de accesare a fondurilor europene (în special în cazul sumelor acordate de AFIR) indică prezența unui aranjament instituțional nou pentru gospodăriile agricole, cu reguli total diferite de practicile și experiențele lor anterioare. În acest context, reiese destul de clar că perspectiva teoretică propusă de Bourdieu devine deosebit de relevantă. Printr-o analiză comprehensivă a resurselor deținute de gospodăriile agricole individuale (capital economic, capital cultural, capital social), această abordare permite înțelegerea diferitelor strategii pe care fermierii le folosesc pentru a accesa finanțările europene și a-și îmbunătăți poziția în câmpul social al agriculturii.

Barierile structurale ale sectorului agricol din România

Pentru a putea explica cât mai bine strategiile individuale ale gospodăriilor, este necesară și înțelegerea regulilor de la nivel macro, care structurează câmpul social al ruralului românesc. În acest sens, în cadrul tezei prezint decalajele uriașe dintre agricultura românească și agricultura europeană și argumentez că aceste decalaje au fost acumulate prin ignorarea ruralului în toate tranzițiile prin care a trecut România în ultimul secol, în special prin eșecul

¹ Agenția pentru Plăți și Intervenție în Agricultură

² Agenția pentru Finanțarea Investițiilor Rurale

tranziției postcomuniste pentru mediul rural (Pasti 2006). Totodată, argumentez că, prin ignorarea nevoilor fermelor de subzistență și semi-subzistență, Politica Agricolă Comună (PAC) nu reușește să reducă aproape deloc aceste decalaje (Scrieciuc 2011, 140–41).

Datele disponibile la nivelul anului 2016 confirmau existența unor diferențe semnificative între agricultura din România și agricultura celorlalte state europene (atât din Europa de Vest, cât și din Europa Centrală și de Est). România se plasează pe ultimul loc din Uniunea Europeană pentru toți indicatorii ce măsoară eficiența sectorului agricol. Principalele probleme structurale ale agriculturii românești sunt legate de fragmentarea excesivă a terenurilor, dimensiunea economică redusă a fermelor, procentul ridicat de populație ocupată în agricultura de subzistență și semi-subzistență și productivitatea redusă a muncii în agricultură. De exemplu, chiar dacă deține aproape o treime din totalul de forță de muncă din agricultura europeană, România contribuie cu doar 3.6% în totalul producției agricole la nivelul UE (Eurostat 2019a, b). Deși se pot observa cauze istorice mult mai vechi, aceste decalaje s-au accentuat în special prin eșecul privatizării agriculturii românești în tranziția postcomunistă (Verdery 2003; Pasti 2006; Scrieciuc 2011). La începutul anilor 2000, peste 50% din totalul exploatațiilor agricole din România (adică 2.3 milioane de gospodării) lucrau suprafețe de teren mai mici de 1 hectar (RGA 2010). În condițiile unei devalorizări accentuate a muncii în agricultură (Verdery 2003), practicarea agriculturii de subzistență nu a reprezentat o sursă sigură de venit pentru aceste gospodării, fiind condamnate la sărăcie.

După aderarea la UE, fondurile europene pentru agricultură și dezvoltare rurală au fost adesea văzute ca soluția salvatoare pentru ruralul românesc. În perioada 2007-2020, aproape 30 de miliarde de euro au fost alocate României prin mecanismele de finanțare ale Politicii Agricole Comune. Aceste resurse financiare s-au făcut resimțite și la nivelul gospodăriilor agricole de mici dimensiuni, reușind să amâne, cel puțin pentru o perioadă, problemele socio-economice din ruralul românesc. În ciuda sumelor considerabile alocate prin bugetul UE, fondurile europene nu au reușit însă să adreseze problemele structurale ale agriculturii românești. Datele din Ancheta Structurală în Agricultură 2016 (ASA 2016a, b) arată că, după aproape zece ani de investiții europene, structura sectorului agricol din România este foarte similară cu cea din 2002: un număr foarte mare de exploatații agricole de subzistență, ce exploatează suprafețe mici de teren, de obicei fragmentate în mai multe parcele. Unul dintre principalele motive pentru care impactul așteptat al acestor resurse financiare nu a fost atins este acela că, paradigma de dezvoltare a agriculturii și a mediului rural implementată la nivelul Uniunii Europene nu este adaptată nevoilor fermelor de mici dimensiuni din România și din

alte state ale Europei Centrale și de Est (Scriciu 2011, 140-141), fiind promovat modelul fermelor mari și tehnologizate din Vestul Europei.

În contextul unui sector agricol extrem de fragmentat și diferit de modelul european, elitele politice naționale au trebuit să ia decizii cu privire la distribuirea acestor noi resurse de finanțare a agriculturii. Mai exact, au trebuit să decidă cu privire la categoriile de gospodării care pot beneficia de fondurile europene și categoriile de gospodării care sunt excluse de la finanțare. În strânsă legătură, au trebuit să stabilească sumele alocate și modurile prin care resursele financiare vor fi distribuite către fermieri. Gospodăriile țărănești din România au putut accesa fondurile europene fie prin mecanismul subvențiilor (în valoare de aproximativ 100 de euro/hectar), fie sub formă de finanțări nerambursabile pentru propriile proiecte de investiții în agricultură (în cuantum de până la 50.000 euro). Deși în România există peste 3.4 milioane de exploatații agricole, cu aproximație, doar 1 milion de gospodării beneficiază anual de subvenții pentru terenurile lucrate și animalele crescute și doar 100.000 de gospodării au primit finanțare europeană pentru proiecte de investiții. În timp ce subvențiile reușesc să acopere de cele mai multe ori doar o parte din costurile de producție ale fermierilor, finanțările alocate pentru proiecte de investiții reprezintă sume importante pentru gospodăriile agricole, depășind cifra lor de afaceri pe mai mulți ani. Tocmai de aceea, sumele primite pentru investiții în agricultură ar putea să producă schimbări vizibile la nivelul fermelor care accesează aceste resurse. Pe de altă parte, având în vedere faptul că finanțările se alocă printr-un proces selectiv, acest mecanism de finanțare ar putea să ducă și la o nouă stratificare a gospodăriilor agricole din România. Așadar, apariția acestor noi oportunități de finanțare reprezintă un aranjament instituțional optim pentru a studia modul în care actorii din mediul rural se mobilizează pentru accesarea resurselor și a ilustra rolul capitalului social în tot acest proces.

Metodologia cercetării

Ancorată în teoria formelor de capital a lui Bourdieu (1986), cercetarea realizată în cadrul tezei pleacă de asumția că fermierii își vor folosi toate tipurile de capital de care dispun (capital economic, cultural și social) pentru a obține aceste noi resurse de finanțare europeană și a-și îmbunătăți poziția în câmpul social. Așadar, **obiectivul principal al cercetării** este de a explica diferitele strategii pe care fermierii le folosesc în accesarea acestor noi oportunități de finanțare. Având în vedere complexitatea procesului birocratic pentru finanțările AFIR și tipurile de relații de reciprocitate care se formează de obicei între actorii din mediul rural, o direcție

principală a fost aceea de a înțelege rolul pe care resursele de capital social îl au în procesul de accesare a fondurilor europene pentru agricultură.

Abordarea metodologică adoptată în cadrul lucrării este una calitativă. Această decizie a fost susținută și de rezultatele unor analize de regresie în care am încercat să explic variația numărului de proiecte de investiții în agricultură de la nivelul comunelor, printr-o serie de factori locali privind structura sectorului agricol (suprafețele de teren utilizate, proporția forței de muncă ocupată în agricultură, numărul de utilaje și echipamente folosite etc.). Rezultatele obținute au arătat că diferențele dintre comune în ceea ce privește accesarea fondurilor europene pentru agricultură nu pot fi explicate doar prin resursele agricole ale localităților. Astfel, am optat pentru o metodologie calitativă, ce combină nivelurile *micro* și *meso* de analiză. Așadar, resursele de capital mobilizate de gospodării pentru obținerea finanțărilor sunt analizate atât la nivel individual, cât și în contextul local al sectorului agricol.

Prin interviuri în profunzime și cercetare etnografică, am documentat în teza de doctorat experiențele legate de practicarea agriculturii și accesarea fondurilor europene ale fermierilor din trei comune din județul Dâmbovița: Lunca, Satu Nou și Runc³. Comunele au fost selectate cu scopul de a oferi informații cât mai „bogate” pentru tema cercetată (Patton 2002, 230). La nivelul tuturor celor trei comune există un lung istoric de practicare a agriculturii și/sau creșterea animalelor. Specificul comunei Lunca este dat de culturile de legume în câmp și solarii, reprezentând unul dintre cele mai mari bazine legumicole din județ. În comuna Satu Nou, producția de cereale și creșterea animalelor reprezintă principalele activități agricole, iar în ultimii ani, din ce în ce mai multe gospodării au început să înființeze culturi de legume. Comuna Runc este o comună de munte, creșterea animalelor și obținerea nutrețului fiind principalele activități agricole. Spre deosebire de Lunca și Satu Nou, devalorizarea muncii în agricultură și declinul sectorului agricol sunt fenomene caracteristice pentru comuna Runc.

Rolul capitalului social în accesarea proiectelor de investiții pentru agricultură

Rezultatele cercetării au arătat că pe lângă resursele de capital economic (terenuri, forță de muncă, resurse financiare pentru începerea unui ciclu de producție) și capital cultural încorporat (cunoștințe și abilități practice în domeniul agricol), gospodăriile de mici dimensiuni

³ Numele localităților menționate mai sus sunt unele fictive. Pe tot parcursul lucrării am decis să nu menționez numele real al comunelor incluse în studiu, în ideea de a asigura confidențialitatea privind identitatea respondenților (Kaiser 2009). Acest lucru este necesar în special pentru că unele dintre informațiile obținute sunt sensibile și pot plasa gospodăriile cu care am discutat într-o lumină nefavorabilă, sau le-ar putea aduce consecințe negative.

utilizează și resurse importante de capital social în procesul de accesare a fondurilor europene pentru investiții. Mai exact, gospodăriile se folosesc de *relațiile cu reprezentanți ai firmelor de consultanță* la care pot apela pentru elaborarea proiectelor de investiții și de *experiențele altor gospodării similare* cu privire la obținerea finanțării.

Complexitatea și caracterul tehnic al documentelor solicitate în dosarul de finanțare obligă fermierii să apeleze la serviciile unei firme de consultanță. Această observație este valabilă pentru toate gospodăriile care au aplicat pentru proiecte de investiții în agricultură, incluse în cadrul cercetării. În același timp, oferta de servicii de consultanță la nivel județean este destul de redusă. În aceste condiții, firmele specializate în scrierea de proiecte se află într-o poziție avantajoasă în relație cu fermierii și își construiesc propriile strategii de selectare a clienților și maximizare a profiturilor. Astfel, gospodăriile apelează la două tipuri principale de strategii pentru contractarea serviciilor de consultanță. Prima strategie presupune valorificarea resurselor de capital social ale gospodăriei, care constau în relațiile de reciprocitate cu reprezentanții firmelor de consultanță. Acestea au la bază fie relații de rudenie, fie colaborări anterioare în domeniul agriculturii. În ambele situații, aceste relații reprezintă resurse de capital social pentru că au fost construite cu alte scopuri decât relația contractuală din momentul de față și au fost întreținute în timp. A doua strategie presupune valorificarea resurselor de capital simbolic. În discuțiile cu reprezentanții firmelor de consultanță, gospodăriile oferă o serie de informații care ajută firmele să se decidă cu privire la șansele de succes al unei gospodării în procesul de accesare și implementare a unui proiect cu finanțare europeană. Aceste informații operează în calitate de capital simbolic, atât la nivelul gospodăriei (prin informații despre suprafața de teren muncită, numărul de animale îngrijite, tipurile de culturi practicate, utilajele deținute etc), cât și la nivel local (informații cu privire la comuna în care se află gospodăria și istoricul practicării agriculturii în respectiva localitate). Experiența din teren sugerează că pentru a contracta serviciile firmelor de consultanță, resursele de capital simbolic ale localității sunt mult mai importante decât resursele de capital simbolic ale gospodăriilor.

Al doilea tip de resursă de capital social utilizată pentru obținerea fondurilor europene este reprezentată de experiențele altor gospodării similare în procesul de accesare și implementare a unui proiect de investiții în agricultură. Pentru că informațiile privind finanțările europene folosesc un limbaj tehnic, iar gospodăriile agricole nu dețin resursele de capital cultural încorporat pentru a înțelege aceste informații și a evalua riscurile și beneficiile accesării finanțărilor, de cele mai multe ori, fermierii „traduc” aceste informații cu ajutorul resurselor de capital social, prin intermediul experiențelor altor gospodării din câmpul lor social. În acest sens, fermierii utilizează relațiile de reciprocitate deja construite și întreținute

de-a lungul timpului cu alți fermieri. Dacă în rețeaua de relații a unei gospodării există alți fermieri care au accesat cu succes fonduri europene, respectiva gospodărie este încurajată în decizia de a aplica la rândul său pentru aceste resurse de finanțare. Dacă, pe de altă parte, experiențele în accesarea fondurilor europene ale fermierilor din rețeaua de relații a unei gospodării sunt predominant negative, șansele unei gospodării de aplica pentru acest tip de finanțare se reduc considerabil. Așadar, capitalul social al fermierilor poate funcționa atât ca o resursă pozitivă, cât și ca o resursă negativă în procesul de accesare a fondurilor europene. Rezultatele cercetării sugerează că sunt necesare două condiții pentru ca resursele de capital social să conducă la externalități pozitive. În primul rând, este necesar ca între fermieri să existe relații de reciprocitate funcționale, construite prin „schimburi materiale și/ sau simbolice” frecvente (Bourdieu 1986). Simpla informație că o altă gospodărie din comună a obținut fonduri europene nu reprezintă capital social. În al doilea rând, capitalul social funcționează ca o resursă pozitivă atunci când experiențele de succes despre obținerea finanțărilor provin de la fermieri ce ocupă poziții relativ similare în câmpul social. Dacă experiențele de succes provin doar de la gospodării percepute ca fiind poziționate mult mai sus în câmpul social, acestea vor funcționa ca o formă negativă de capital social și pot descuraja o anumită gospodărie în decizia de a aplica pentru fondurile europene pentru agricultură.

Recomandări privind dezvoltarea rurală în România

Pe parcursul lucrării de doctorat am pus sub semnul întrebării capacitatea actualului sistem de distribuire a fondurilor europene de a restructura semnificativ sectorul agricol din România și de a rezolva problemele socio-economice din ruralul românesc. Simpla preluare a modelului european de finanțare a agriculturii nu va duce la reducerea decalajelor dintre fermele din România și fermele din vestul Europei, ci chiar are potențialul de a accentua aceste decalaje. Și asta pentru că, în comparație cu fermele mici și fragmentate din România, fermele de mari dimensiuni din Vest pot valorifica mult mai bine resursele financiare primite sub formă de subvenții sau proiecte de investiții, profitând de faptul că practică o agricultură la scală largă. În cazul gospodăriilor țărănești din România, sistemul subvențiilor ajunge de multe ori să perpetueze practicarea agriculturii de subzistență și semi-subzistență, în timp ce sumele alocate pentru proiecte de investiții în propriile exploatații agricole sunt mult prea mici pentru a putea vorbi despre o recuperare a decalajelor față de fermele din Vestul Europei. În plus, prin

caracterul extrem de restrictiv⁴, măsurile de finanțare pentru investiții în agricultură pot contribui la accentuarea inegalităților dintre gospodăriile în ruralul românesc. Principalii beneficiari ai acestui sprijin financiar sunt o serie de gospodării agricole individuale care beneficiază deja de resurse semnificative (terenuri, utilaje etc), fără să existe o redistribuire (măcar indirectă) a resurselor și către alte gospodării din mediul rural.

Așadar, modelul de dezvoltare rurală promovat prin Politica Agricolă Comună (PAC) nu răspunde aproape deloc nevoilor pe care le au fermele de mici dimensiuni din România și din alte state din Europa Centrală și de Est (Scriciu 2011). Tocmai de aceea, modelul de dezvoltare rurală a României pentru următoarele decenii ar trebui să aibă la bază o viziune politică pentru sectorul agricol complementară modelului promovat la nivel european. În contextul PAC 2021-2027, România va beneficia în continuare de câteva miliarde de euro din fonduri europene pentru agricultură. Dar în absența unei viziuni pe termen lung, contextualizată la realitățile din ruralul românesc, aceste fonduri nu vor face altceva decât să perpetueze agricultura de subzistență, să accentueze decalajele dintre gospodării și, în general, să amâne problemele socio-economice din rural cu încă șapte ani, la fel cum s-a întâmplat și în ciclurile de finanțare 2007-2013, respectiv 2014-2020.

În cadrul tezei sugerez trei tipuri de **recomandări** care ar putea orienta o astfel de viziune politică: **consolidarea suprafețelor lucrate de exploatarea agricole; îmbunătățirea poziției pe piață a micilor producători; și diversificarea activităților economice din mediul rural.**

Având în vedere fragmentarea excesivă a terenurilor agricole din România, singura variantă de consolidare a exploatarea care să păstreze și numărul foarte mare de persoane ocupate în agricultură este reprezentată de asocierea voluntară a micilor producători. Indiferent de măsurile specifice adoptate în acest sens, scopul final al acestor măsuri ar trebui să fie exploatarea în comun a terenurilor de către gospodăriile țărănești, pentru a putea beneficia de productivitatea ridicată asociată practicării unei agriculturi la scală mare. Desigur, designul instituțional specific al unor astfel de măsuri ar trebui să adreseze și problema istorică a neîncrederii locuitorilor din rural în forme asociative, rezultată în urma colectivizărilor forțate din perioada comunistă (Scriciu 2011, 151-157).

Alături de asocierea gospodăriilor în vederea creșterii sustenabilității agriculturii practicate, o direcție complementară ar trebui să fie îmbunătățirea poziției micilor producători

⁴ Aproximativ 85% dintre gospodăriile agricole din România nu îndeplinesc criteriul privind dimensiunea economică a exploatarea agricole necesară pentru a putea aplica pentru aceste măsuri de finanțare.

pe piețele de desfacere a produselor agricole. Recomandarea se încadrează în dezbaterile de la nivel european cu privire la susținerea rețelelor de aprovizionare alternative, ca element important în dezvoltarea rurală a zonelor vulnerabile (Renting, Marsden, și Banks 2003). Aceasta s-ar putea realiza atât printr-o schimbare legislativă în vederea creșterii treptate a procentului de spații alocate producătorilor în piețele agroalimentare⁵, cât și printr-o mai bună verificare a activității de vânzare a produselor agricole de către comercianți intermediari.

Cu aproximativ 2 milioane de persoane ocupate în agricultură și alte 4 milioane care lucrează ocazional în cadrul gospodăriilor agricole, devine evidentă nevoia de a sprijini diversificarea activităților economice din mediul rural. Astfel, măsurile din ciclurile anterioare de finanțare europeană privind investițiile în activități non-agricole ar trebui continuate. O modificare importantă adusă ar fi însă renunțarea la modelul antreprenorului individual (promovat la nivelul politicilor europene) și înlocuirea sa cu un model ce susține valorificarea potențialului economic local și crearea de locuri de muncă la nivelul comunelor. Aceste măsuri nu ar trebui să reprezinte doar un sprijin pentru gospodăriile din clasa de sus a ruralului de a-și diversifica veniturile, ci o modalitate prin care un număr cât mai mare de persoane ocupate în agricultura de subzistență și expuse riscului de sărăcie să fie redirecționate către domenii de activitate non-agricole.

Un ultim set de recomandări incluse în cadrul tezei vizează îmbunătățirea actualelor mecanisme de finanțare a agriculturii destinate fermelor de mici dimensiuni. Aceste propuneri se referă la: (1) schimbarea criteriilor de alocare a fondurilor în sensul cuantificării nu doar a suprafețelor deținute de o gospodărie ci și a resurselor de muncă disponibile la nivelul gospodăriei; (2) îmbunătățirea procedurilor de control al proiectelor finanțate, în sensul evaluării în teren a activității reale a exploatației agricole și nu doar a respectării regulilor formale de finanțare; (3) creșterea nivelului de informare a gospodăriilor cu privire la avantajele și dezavantajele accesării unui proiect cu finanțare europeană pentru agricultură, prin organizarea de schimburi de experiențe între fermieri la nivel local.

III. Structura lucrării

În primul capitol al tezei, trec în revistă principalele tradiții teoretice ale capitalului social, formulate de Bourdieu (1986), Coleman (1988), Lin (2001) și Putnam (1995; 2000). De asemenea, ilustrez asemănările dintre modul în care capitalul uman și capitalul social au fost introduse și folosite în literatura dezvoltării. Miza acestui capitol este de a face o descriere

⁵ În momentul de față, acest procent este stabilit la doar 40%, prin Legea 145/2014.

sistematică a diferitelor perspective asupra capitalului social existente în literatura de specialitate și de a lua o decizie informată cu privire la perspectiva teoretică utilizată în propriul demers de cercetare. Astfel, argumentez că perspectiva lui Bourdieu (1986) oferă cel mai bun cadru de analiză pentru explicarea strategiilor diferite folosite de gospodării în accesarea fondurilor europene pentru agricultură.

În al cel de-al doilea capitol, aduc în discuție decalajul agriculturii românești față de agricultura din celelalte state europene și fac o prezentare sistematică a sectorului agricol din România. Capitolul continuă cu o contextualizare a principalelor paradigme asupra dezvoltării rurale reflectate în Politica Agricolă Comună (agricultură centrată pe producție vs. agricultură multifuncțională) și cu o descriere a modului în care acestea sunt transpuse în cele două mecanisme de finanțare a agriculturii românești: subvențiile APIA și fondurile AFIR. În final, argumentez că fondurile AFIR au un potențial mult mai mare de a produce restructurări la nivelul fermelor de mici dimensiuni și explic decizia de a restrânge teza la studierea accesării acestor măsuri de finanțare.

În capitolul al treilea, detaliez cadrul de analiză al lui Bourdieu, bazat pe triada *habitus-capital-câmp* (Thomson 2008; Manton 2008) și explic cum utilizez acest aparat conceptual în studierea accesului diferențiat al micilor fermieri la fondurile europene. Capitolul include și o analiză a relației dintre resursele agricole ale comunelor și numărul de proiecte finanțate la nivel local. Rezultatele sugerează că accesarea fondurilor europene de către gospodării depinde atât de contextul local în care sunt plasate, cât și de strategiile individuale utilizate.

Lucrarea continuă cu descrierea metodologiei folosite în cercetarea de teren (capitolul IV). Designul este unul calitativ, cu un nivel ridicat de structurare, și comparativ. La nivelul celor trei comune incluse în studiu, strategiile folosite de fermieri în accesarea fondurilor europene au fost documentate prin interviuri în profunzime și cercetare etnografică.

În capitolul al V-lea prezint rezultatele cercetării. După o descriere detaliată a celor trei contexte locale, focusul capitolului se mută pe explicarea tipurilor de resurse de capital ce facilitează sau împiedică accesul gospodăriilor la finanțările AFIR, o atenție specială fiind acordată resurselor de capital social. În finalul capitolului aduc în discuție și rolul important jucat de firmele de consultanță în tot acest proces.

În capitolul al VI-lea prezint principalele concluzii ale tezei de doctorat. În prima parte, reiterez contextele specifice în care resursele de capital social operează ca factori pozitivi sau negativi în accesarea fondurilor europene pentru agricultură. Ulterior, readuc în discuție limitările mecanismelor europene de finanțare a agriculturii, de data aceasta reieșite din experiențele directe ale fermierilor participanți la cercetare. De asemenea, propun o serie de

recomandări privind direcțiile strategice pentru dezvoltarea ruralului românesc. În ultimul subcapitol prezintă contribuția teoretică a tezei de doctorat, prin evidențierea relevanței perspectivei lui Pierre Bourdieu în literatura capitalului social.

Cuprinsul lucrării:

Lista de tabele și figuri:	5
Abrevieri:	7
Introducere:	8
Capitolul I: Perspective teoretice asupra capitalului social	13
1.1 Capitalul social în literatura academică și spațiul public.....	13
1.2 Principalele tradiții teoretice ale capitalului social	17
1.2.1 Capitalul social în stratificarea socială: perspectiva lui Pierre Bourdieu	18
1.2.2 Capitalul social în teoria alegerii raționale: perspectiva lui James Coleman	25
1.2.3 Capitalul social în analiza rețelelor sociale	29
1.2.4 Capitalul social în tradiția culturii politice: perspectiva lui Robert Putnam.....	31
1.3 „Variabilele lipsă”: Capitalul social vs. Capitalul uman în literatura economică.....	36
1.3.1 Istoricul conceptual al capitalului uman	36
1.3.2 Capitalul uman vs. capitalul cultural în perspectiva lui Bourdieu.....	47
1.3.3 Capitalul social: metaforă sau formă de capital	52
1.4 Capitalul social în studii privind mediul rural și agricultura	54
1.5 Justificarea cadrului teoretic folosit.....	58
Capitolul II: Sectorul agricol din România: rădăcinile agriculturii de subzistență și semi-subzistență.....	64
2.1 Decalajele europene ale agriculturii românești	64
2.2 Tranzițiile ruralului românesc	69
2.3 Barierele structurale ale sectorului agricol din România.....	75
2.4 Politica Agricolă Comună: dezvoltare europeană și subzistență locală.....	85
2.5 Mecanismele europene de finanțare a agriculturii și dezvoltării rurale.....	93
2.5.1 Mecanismele de finanțare gestionate de APIA.....	96
2.5.2 Mecanismele de finanțare gestionate de AFIR.....	104
2.6 Fondurile europene pentru agricultură: o nouă stratificare în ruralul românesc	112
Capitolul III: Resurse locale și resurse individuale în accesarea finanțărilor europene pentru agricultură	118
3.1 Resurse locale: distribuția fondurilor europene la nivelul comunelor din România.....	119
3.2 Resurse individuale: capitalul economic, cultural și social al gospodăriilor	134
Capitolul IV: Metodologia cercetării de teren	143

4.1 Întrebările de cercetare	144
4.2 Designul cercetării.....	145
4.2.1 Selecția localităților	148
4.2.2 Selecția respondenților.....	152
4.3. Elaborarea ghidurilor de discuție	154
4.4 Reflecții metodologice	159
Capitolul V: Gospodăriile agricole și fondurile europene - Rezultatele cercetării de teren	162
5.1. Descrierea comunelor: Practici și Resurse agricole locale	163
5.2. Strategii de succes în accesarea fondurilor europene pentru agricultură	173
5.3. Agricultură de subzistență și fondurile europene	192
5.4. Capitalul social ca factor negativ în accesarea fondurilor europene pentru agricultură	198
5.5. Dubla selecție: Rolul firmelor de consultanță în accesarea fondurilor europene	206
Capitolul VI: Concluzii	212
6.1. Rolul capitalului social în accesarea proiectelor de investiții pentru agricultură	213
6.2. Agricultură românească: Încotro?	217
6.3. Recomandări pentru dezvoltarea rurală.....	222
6.4. Contribuții conceptuale în literatura capitalului social	232
ANEXE	247
Anexa 1: Indicatori privind distribuția surselor academice indexate în <i>Web of Science</i> ce abordează domeniul capitalului social (1981-2016).....	247
Anexa 2: Dimensiunea medie a fermelor (ha) la nivelul UE (2016)	249
Anexa 3: Dimensiunea economică a fermelor la nivelul UE (2016).....	250
Anexa 4: Productivitatea muncii în agricultură la nivelul UE (2016)	251
Anexa 5: Proportia fermelor din UE cu peste 50% din producție pentru consum propriu (2016)	252
Anexa 6: Utilajele agricole deținute de către fermele din UE (2013)	253
Anexa 7: Măsuri de finanțare gestionate de APIA, neincluse în cererile unice de plată	254
Anexa 8: Măsurile de sprijin cuplat pentru sectorul vegetal	255
Anexa 9: Măsurile de dezvoltare rurală incluse în PNDR 2014-2020	256
Anexa10: Indicatori statistici ai analizei de regresie privind variația proiectelor accesate la nivel local	257
Anexa 11: Ghidurile de discuție	265
Bibliografie	273

Referințe:

- Adam, Frane, și Borut Roncevic. 2003. „Social Capital: Recent Debates and Research Trends”. *Social Science Information* 42 (2): 155–83. <https://doi.org/10.1177/0539018403042002001>.
- Ahn, T.K., și Elinor Ostrom. 2008. „Social capital and collective action”. În *The handbook of social capital*, ediție de Dario Castiglione, Jan W. van Deth, și Guglielmo Wolleb, 13–21. Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Ancheta Structurală în Agricultură (ASA). 2016a. „Exploatații agricole și suprafața agricolă utilizată în anii 2010, 2013 și 2016, pe clase de mărime a suprafețelor agricole utilizate.” *Tab55-Comparativ-S-v1*.
- Ancheta Structurală în Agricultură (ASA). 2016b. „Exploatații agricole și suprafața agricolă utilizată, după destinația producției agricole, pe clase de mărime a suprafeței agricole utilizate.” *Tab3-S-voll*.
- Barro, Robert J. 1991. „Economic Growth in a Cross Section of Countries”. *The Quarterly Journal of Economics* 106 (2): 407–43.
- Becker, Gary S. 1962. „Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis”. *The Journal of Political Economy* 70 (5): 9–49.
- . 1993. *Human capital: a theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. 3rd ed. Chicago: The University of Chicago Press.
- Blaug, Mark. 1992. *The methodology of economics, or, How economists explain*. 2nd ed. Cambridge surveys of economic literature. Cambridge ; New York, NY: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- . 1986. „The Forms of Capital”. În *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ediție de J. Richardson. New York: Greenwood Press. <https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/fr/bourdieu-forms-capital.html>.
- . 1990. *The logic of practice*. Stanford, California: Stanford University Press.
- . 2000. *Pascalian meditations*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre, și Jean Claude Passeron. 1990. *Reproduction in Education, Society, and Culture*. 1990 ed. Theory, Culture & Society. London ; Newbury Park, Calif: Sage in association with Theory, Culture & Society, Dept. of Administrative and Social Studies, Teesside Polytechnic.
- Bourdieu, Pierre, și Loïc J. D. Wacquant. 1994. *An Invitation to Reflexive Sociology*. 3. Dr. Chicago: University of Chicago Press.
- Castiglione, Dario. 2008. „Introduction: Conceptual Issues in Social Capital Theory”. În *The handbook of social capital*, ediție de Dario Castiglione, Jan W. van Deth, și Guglielmo Wolleb, 13–21. Oxford ; New York: Oxford University Press.
- Coleman, James S. 1988. „Social Capital in the Creation of Human Capital”. *American Journal of Sociology* 94 (ianuarie): S95–120.

- Dasgupta, Aniruddha, și Victoria Beard. 2007. „Community Driven Development, Collective Action and Elite Capture in Indonesia”. *Development and Change* 38 (2): 229–49. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.2007.00410.x>.
- Erel, Umut. 2010. „Migrating Cultural Capital: Bourdieu in Migration Studies”. *Sociology* 44 (4): 642–60. <https://doi.org/10.1177/0038038510369363>.
- Eurostat. 2019a. „Farm indicators by agricultural area, type of farm, standard output, sex and age of the manager and NUTS 2 regions.” *ef_m_farmang*.
- Eurostat. 2019b. „Labour force: number of persons and farm work (AWU) by type of farming (2-digit) and economic size of farm (SO in Euro).” *ef_olfftecs*.
- Eyal, Gil, Iván Szelényi, și Eleanor R. Townsley. 2000. *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London: Verso.
- Farr, James. 2004. „Social Capital: A Conceptual History”. *Political Theory* 32 (1): 6–33. <https://doi.org/10.1177/0090591703254978>.
- Field, John. 2008. *Social capital*. 2nd ed. Key ideas. London ; New York: Routledge.
- Filiz Garip. 2008. „Social Capital and Migration: How Do Similar Resources Lead to Divergent Outcomes?” *Demography* 45 (3): 591–617. <https://doi.org/10.1353/dem.0.0016>.
- Fine, Ben. 2010. *Theories of Social Capital: Researchers Behaving Badly*. Political Economy and Development. London: Pluto Press.
- Grigoraș, Vlad Alexandru. 2014. *Impactul programelor de dezvoltare comunitară asupra comunităților locale*. București: Tritonic.
- Grootaert, Christiaan. 1998. *Social capital: The missing link?* Social Capital Initiative. Working Paper 3. Washington DC: World Bank.
- Grootaert, Christiaan, și Thierry Van Bastelaer. 2002a. „Introduction and overview”. În *The role of social capital in development: an empirical assessment*, ediție de Christiaan Grootaert și Thierry Van Bastelaer, 1–15. New York: Cambridge University Press.
- , ed. 2002b. *Understanding and measuring social capital: a multidisciplinary tool for practitioners*. Directions in development (Washington, D.C.). Washington, D.C: World Bank.
- Hanushek, Eric A. 2013. „Economic Growth in Developing Countries: The Role of Human Capital”. *Economics of Education Review* 37: 204–12. <https://doi.org/10.1016/j.econedurev.2013.04.005>.
- Harriss, John. 2001. *Depoliticizing development: the World Bank and social capital*. New Delhi: Leftword Books.
- Haug, Sonja. 2008. „Migration Networks and Migration Decision-Making”. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 34 (4): 585–605. <https://doi.org/10.1080/13691830801961605>.
- Hickel, Jason. 2016. „The True Extent of Global Poverty and Hunger: Questioning the Good News Narrative of the Millennium Development Goals”. *Third World Quarterly* 37 (5): 749–67. <https://doi.org/10.1080/01436597.2015.1109439>.
- Jenkins, Richard. 1982. „Pierre Bourdieu and the Reproduction of Determinism”. *Sociology* 16 (2): 270–81. <https://doi.org/10.1177/0038038582016002008>.

- Kaiser, Karen. 2009. „Protecting Respondent Confidentiality in Qualitative Research”. *Qualitative Health Research* 19 (11): 1632–41. <https://doi.org/10.1177/1049732309350879>.
- Lakatos, Imre. 1976. „Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes”. În *Can Theories Be Refuted?*, ediție de Sandra G. Harding, 205–529. Synthese Library 81. Dordrecht: Springer.
- Lampland, Martha. 2003. „The Advantages of Being Collectivized: Cooperative Farm Managers in the Postsocialist Economy”. În *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia.*, ediție de C. M. Hann, 31–56. <http://public.ebookcentral.proquest.com/choice/publicfullrecord.aspx?p=171063>.
- Legea 145. 2014. *Lege pentru stabilirea unor măsuri de reglementare a pieței produselor din sectorul agricol*. 21 octombrie. <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/191043>.
- Lin, Nan. 2001. *Social capital: a theory of social structure and action*. Structural analysis in the social sciences 19. Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press.
- Lucas, Robert E. 1988. „On the Mechanics of Economic Development”. *Journal of Monetary Economics* 22: 3–42.
- Manton, Karl. 2008. „Habitus”. În *Pierre Bourdieu: Key Concepts*, ediție de Michael Grenfell, 49–66. Key Concepts. Stocksfield: Acumen.
- Massey, Douglas S., Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino, și J. Edward Taylor. 1993. „Theories of International Migration: A Review and Appraisal”. *Population and Development Review* 19 (3): 431. <https://doi.org/10.2307/2938462>.
- Mincer, Jacob. 1970. „The Distribution of Labor Incomes: A Survey With Special Reference to the Human Capital Approach”. *Journal of Economic Literature* 8 (1): 1–26.
- . 1974. „Education, Experience, and the Distribution of Earnings and Employment: An Overview”. În *Education, income, and human behavior*, ediție de F. Thomas Juster, 71–94. New York: McGraw-Hill.
- Nee, Victor. 2001. „Sources of the New Institutionalism”. În *The new institutionalism in sociology*, ediție de Mary C. Brinton și Victor Nee, 1–16. Stanford, Calif: Stanford University Press.
- Ostrom, Elinor. 2005. *Understanding institutional diversity*. Princeton paperbacks. Princeton: Princeton University Press.
- . 2007. *Guvernarea bunurilor comune: evoluția instituțiilor pentru acțiunea colectivă*. Traducere de Doina Tonner. București: Polirom.
- Pasti, Vladimir. 2006. *Noul capitalism românesc*. Științe politice Opus. Iași: Polirom.
- Patton, Michael Quinn. 2002. *Qualitative research and evaluation methods*. 3 ed. Thousand Oaks, Calif: Sage Publications.
- Platteau, Jean-Philippe. 2004. „Monitoring Elite Capture in Community-Driven Development”. *Development and Change* 35 (2): 223–46. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7660.2004.00350.x>.
- Portes, Alejandro. 2000. „The Two Meanings of Social Capital”. *Sociological Forum* 15 (1): 1–12.

- Pritchett, Lant. 2001. „Where has all the education gone?” *The World Bank Economic Review* 15 (3): 367–91.
- Psacharopoulos, George. 1993. „Returns to Investment in Education: A Global Update”. Policy Research WPS 1067. Working Papers: Education and Employment. Washington DC: The World Bank.
- Psacharopoulos, George, și Harry Anthony Patrinos. 2004. „Returns to Investment in Education: A Further Update”. *Education Economics* 12 (2): 111–34. <https://doi.org/10.1080/0964529042000239140>.
- Psacharopoulos, George, și Harry Antony Patrinos. 2018. „Returns to Investment in Education: A Decennial Review of the Global Literature”. WPS8402. Policy Research Working Paper. Washington DC: World Bank Group.
- Putnam, Robert D. 1995. „Bowling Alone: America’s Declining Social Capital”. *Journal of Democracy* 6 (1): 65–78.
- . 2000. *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, Robert D., Robert Leonardi, și Raffaella Y. Nanetti. 1994. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. 5. print., 1. Princeton paperback print. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press.
- Recensământul General Agricol (RGA). 2010. „Exploatații agricole și suprafața înregistrate în anii 2002, 2005, 2007 și 2010, pe clase de mărimea suprafeței totale și pe clase de mărime a suprafeței agricole utilizate.” *Tabel 4-Comparativ*.
- Renting, Henk, Terry K Marsden, și Jo Banks. 2003. „Understanding Alternative Food Networks: Exploring the Role of Short Food Supply Chains in Rural Development”. *Environment and Planning A: Economy and Space* 35 (3): 393–411. <https://doi.org/10.1068/a3510>.
- Ryan, Louise, Rosemary Sales, Mary Tilki, și Bernadetta Siara. 2008. „Social Networks, Social Support and Social Capital: The Experiences of Recent Polish Migrants in London”. *Sociology* 42 (4): 672–90. <https://doi.org/10.1177/0038038508091622>.
- Savvides, Andreas, și Thanasis Stengos. 2009. *Human capital and economic growth*. Stanford, Calif: Stanford Economics and Finance.
- Schultz, Theodore W. 1959. „Investment in Man: An Economist’s View”. *Social Service Review* 33 (2): 109–17.
- . 1961. „Investment in Human Capital”. *The American Economic Review* 51 (1): 1–17.
- . 1962. „Reflections on Investment in Man”. *The Journal of Political Economy* 70 (5): 1–8.
- Scriciu, S. Serban. 2011. *Socioeconomic and environmental impacts on agriculture in the new Europe: post-communist transition and accession to the European Union*. Routledge studies in ecological economics. London ; New York: Routledge.
- Sobel, Irvin. 1978. „The Human Capital Revolution in Economic Development: Its Current History and Status”. *Comparative Education Review* 22 (2): 278–308.
- Stoica, Cătălin Augustin. 2004. „From Good Communists to Even Better Capitalists? Entrepreneurial Pathways in Post-Socialist Romania”. *East European Politics and Societies: And Cultures* 18 (2): 236–77. <https://doi.org/10.1177/0888325403259864>.

- Tan, Emrullah. 2014. „Human Capital Theory: A Holistic Criticism”. *Review of Educational Research* 84 (3): 411–45. <https://doi.org/10.3102/0034654314532696>.
- Temple, Jonathan. 1999. „The New Growth Evidence”. *Journal of Economic Literature* XXXVII: 112–56.
- . 2000. „Growth Effects of Education and Social Capital in the OECD Countries”. OECD Economics Department Working Papers 263. Vol. 263. OECD Economics Department Working Papers. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/882344562861>.
- Thomson, Patricia. 2008. „Field”. În *Pierre Bourdieu: Key Concepts*, ediție de Michael Grenfell, 67–84. Key Concepts. Stocksfield: Acumen.
- Verdery, Katherine. 2003. *The vanishing hectare: property and value in postsocialist Transylvania*. Culture & society after socialism. Ithaca: Cornell University Press.
- Woolcock, Michael. 1998. „Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework”. *Theory and Society* 27 (2): 151–208.
- Yang, Yang. 2014. „Bourdieu, Practice and Change: Beyond the Criticism of Determinism”. *Educational Philosophy and Theory* 46 (14): 1522–40. <https://doi.org/10.1080/00131857.2013.839375>.